

EL-MU'TEMED'İN NEŞRİ DOLAYISIYLA MU'TEZİLE'NİN FIKIH YÖNTEMİ ÜZERİNE

Yazan: Muhammed HAMİDULLAH

Çeviren: Şerafeddin GÖLCÜK**

Giriş

Yayınlanmaktan mutluluk duyulan bu kitap, iki karakteristik özelliğe sahiptir. Bu bir usûl-i fıkıh kitabıdır ve bir Mu'tezilî eserdir. Eserin her iki yönü daha ayrıntılı bir tarzda açıklığa kavuşturulmaya lâyıktır.

USÛLÜ'L-FIKIH

Yüzüncü yılını kutlama töreninde Londra Üniversitesi'nde "Kanunların Temelleri" konulu meşhur hitabesinde Leon Ostrolog'un fevkalâde bir biçimde belirttiği gibi, Usûlü'l-Fıkıh bilimi dünyada ilk defa Müslümanlar tarafından tedvin edilip geliştirilen *hukuk biliminin* branşlarından birini temsil eder ve onun ne Batılı, Yunan ve Romalılarda ve ne de doğulu Babil, Çin, Hind, İran, Mısır ve diğerlerinde benzeri ve karşıtı bir bilim dalı mevcut değildir.

Kanunlar, örf veya açıkça ilân edilmiş şekilde, beşerî toplumda eskiden beri bulunmaktadır. Öylesine ki, nerede bir toplum vardır, orada bir hukukun varlığı söz konusudur. Meşhur Hammurabi kanunları, Romalıların On İki Levha Kanunları, Gaius ve Jüstinyen düzenlemeleri mevcuttur. Bu arada Çin ve Brahmanist Hind düzenlemelerinden bahsetmemek olmaz. Ancak buralarda söz konusu olan kanunlar, davranış kurallarıdır. Sözü edilen yerlerde soyut ve teorik olarak asla bir hukuk ilminden söz etmek mümkün değildir. Usûlü'l-fıkıh disiplini, dünyada bir hukuk ilmi ortaya koymak için ilk teşebbüstür, bu disiplin şu veya bu davranışın ayrıntılı kanunlarından farklıdır. Bu öylesine bir bilim dalıdır ki, herhangi bir ülkenin ve çağın hukukunun incelenmesi-ne, değişmesi gerekeni değiştirerek tatbik edilebilir.

İslam hukukçuları sürekli gelişen kanunlar ağacının dalları ve kökleri şeklinde,¹ açık iki terim ile isimlendirerek, disiplinlerinin konusunu farklı iki alan halinde böldüler. Kanunun veya hukukun "dalları" belirli bir ülkenin kanununun başlıklarını ihtiva

* Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitabu'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh*, nşr. M.Hamidullah, Dımaşk 1965, s. 7-30

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sgolcuk@selcuk.edu.tr

¹ Kur'an'dan alınmış bir tabir olarak İbrahim 14/24 "Görmedin mi Allâh nasıl bir benzetme yaptı: Güzel söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir."

eder ve bu İslam hukukunun "dalları" eski veya çağdaş insan topluluklarının sahip oldukları şeyleri haizdirler. "Kökler" ile bunun aksine Müslüman hukukçular aynı anda hukuk felsefesini, hukuk usûlünü, içtihadı, kıyası, hukuk bilimini, tatbikatı ve neshi anlıyorlar. Orada kişisel kuralların kaynaklarından, bu kuralların kaynağından ve farklı derecelerden kaynaklarda ihtilâf varsa bu güçlükten elde edilen çarelerden, otoritelerin suskunluklarından ve başka sıkıntılardan söz ederler.

MU'TEZİLE

İslam'da hukuk için olduğu kadar din (itikad) için de aynı temel vardır. O halde, hukukî ekolleri itikadî ekollerden ayırmak zor bir iştir. Ne olursa olsun, İslam'da müş-tereken Mu'tezile olarak isimlenen bir grup vardır, onların menşeleri karanlıktır, net değildir. II./VIII. asırdan itibaren, onların doktrinlerini savunanlar ile karşılaşılır.

Bizzat Mu'tezile mensupları, Mu'tezile terimini hasımlarının onlara verdiği bir lâkap şeklinde değerlendirip, kendilerini Adalet ve Tevhid Ashabı olarak isimlendiriyorlar. Hatta Eş'arî'ye şöyle bir olay isnad edilir: Bir gün, o, (قد اعتزل عننا) ile ilgili skolastik/kelâmî münakaşalarında çok tehlikeli bir hasıma karşı tekfir silahını kullandı, hasmını küfürle itham etti.

Bazıları "i'tezele" teriminin başlangıçta nötr, bağımsız, müstenkif, kenarda kalmak anlamında olduğunu kabul edip Müslümanları bölüp parçalayan büyük tartışmalarda tarafsızlığı seçen bu ekole verildiği yorumunu yapıyorlar.

Günah işlemek küfrü gerektirir mi? Veya günah işleyen kişinin müminliği devam eder mi? Büyük günah işleyen ne mümin, ne de kâfir olduğunu söyleyenler Mu'tezile ismiyle isimlendiler.

Fakat Zeydî İbn Murteza'nın *Münyetü'l-Amel*'ine inanmak gerekirse, Mu'tezilîler bu isimlenmeyi pek fazla önemsemiyorlardı. Bu müellifin Mu'tezilî büyüklerine ayırdığı bölümde, şöyle bir olay anlatılıyor: Bir gün Süfyân Sevrî, Câbir b. Abdullah'ın otoritesi konusunda konuşurken Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletti: "Gerçekte benim ümmetim yakında 70 fırkaya ayrılacak. En doğru ve dindar olanı kenarda kalacak, i'tizali benimseyecek" Sonra Süfyân taraftarlarına bu ismi kullanmalarını öğütledi ve "Zira siz böylece rüşvet yiyenlerden uzak olursunuz" dedi. Arkadaşları ona şunu söylediler: "Amr b. Ubeyd ve ashabı, bu sözü kullanmada senden önce davrandılar" Daha sonra Süfyân, 'i'tizale = ayrılan' terimi yerine 'nâciye=kurtulan' terimini kullanarak konuşmaya başladı.²

Ancak Hicrî III. asırda bazı Abbâsî halifelerini davalarına kazandıktan sonra, Mu'tezilîler doktrinlerini güçle, zorla kabul ettirmeyi istediler ve kan dökülmesine rağmen geri adım atmadılar. Tepki gecikmedi ve Mu'tezilî eserlerin yok olmasına yol açan şiddet tabii olarak beraberinde getirdi. Son zamanlara kadar onları büyük bir şiddet ve hiddetle reddeden hasımlarının eserlerinde zikrettikleri alıntılarla onlar tanımlanıyordu. 1925'de Kahire'de el-Hayyât'ın *Kitâbü'l-İntisân* neşredildi ve daha sonra

² Hadisçilere göre versiyon şöyledir: "...Kurtuluşa erenler benim sünnetimi takip edenler ve cemaate bağlı kalandırlardır." Bir başka hadis, Müslümanlar arasında savaşların olacağını haber vermekte ve bu savaşlara katılmayanları (i'tezele) övmektedir. Şu söylenebilir; İbn Murtezâ'nın râvîsi, etimolojik bir fıkra üretmek için iki rivayeti birbirine karıştırmaktadır. Üstelik sadece fanatik Mu'tezilî İbn Ebi'l-Hadîd (Yazarımızın *Gureru'l-Edille*'sinin şarihî (Bkz. Furâtî) *Mücmau'l-Adab* ve Havansari *Ravdatü'l-Cennât*, *Nehcü'l-Belâğa*'nın biyografik önsözünde naşir tarafından zikrediliyor.) değil fakat aynı zamanda Kâdî'l-Kudât Abdülcabbâr (*Muğni*, c. 6) hiç rahatsızlık duymadan bunların Mu'tezile olduğunu söylüyor.

mikrofilmleri Arap Birliği'nin Arapça Yazmalar Enstitüsü'nde bulunan şu yazmalar bulundu:

- 1- el-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn (Kâdî Abdülcabbâr)
- 2- Aynı yazarın Müteşâbihü'l-Kur'ân'ı
- 3- Kâdî Abdülcabbâr'ın *Şerhu Usûli'l-Hamse'si* (Ebû Hâşim Er-Râzî),
- 4- Kâdî Abdülcabbâr'ın *Şerhu Usûli'l-Hamse'si* (Ali el-Ferzâdî),

İslam Ansiklopedisi'ne göre, (Abd al-Cabbar maddesi) *el-Muhît bi't-Teklîf*'in Berlin'de Leningrad'da ve Kâhire'de, *Tesbît Delâilü'n-Nübüvve*'nin İstanbul Şehit Ali'de, ayrıca Abdülcabbâr'ın iki eserinin yazma nüshaları bulunmaktadır. 1960'den beri Kahire'de Abdülcabbâr'ın *el-Muğni*'sinin bazı cüzleri (VI, VII, XIII, XVI.) neşredilmektedir.

Söz konusu eserler itikadî ve kelâmî eserlerdir. Bunlarda spesifik hukukî bir şey yoktur. Hatta Kahire'de aynı müellif Abdülcabbâr'ın Mu'tezile mensuplarının biyografilerine dair hazırladığı bir ansiklopedinin bulunduğu haber veriliyor. Belki bu eser hukukla ilgili az da olsa bilgi ihtiva edebilir.

Prof. Levi Della Vida'nın bana, dostça haber verdiğiğine ve mikrofilmini bana temin edeceğini belirttiğine göre Vatikan'da Arapça 1100'de kayıtlı müştereken hazırlanmış bir eser bulunmaktadır. Bu parça eser sadece icmâ ve kıyas-içtihad hakkında iki bölümü içermektedir. 212 sayfası Mu'tezilî Usûlü'l-Fıkıh kitabının iki cildini oluşturmaktadır, bunun Kâdî Abdülcabbâr'ın *Kitabü'l-Umad*'ı olması mümkün değildir. Bizim el-Basrî, yayınlamakta olduğumuz *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh*'ı yazmadan önce onun bir şerhini yapmıştı. Zira sözünü ettiğimiz kısmî müşterek eserin bazı kısımları el-Basrî'nin kitabında tekrarlanmaktadır. Bu konuya daha sonra döneceğiz.

Yayımladığımız metin tamdır ve kısmî parça bir esere tercih edilir. Bazı başka diğer eserlerden sonra olmakla birlikte konu hakkında Mu'tezilî teliflerin hepsinin sanki bir terkinini oluşturmaktadır. Zira müellif pek çok defa, seleflerinin eserlerini zikretmektedir. Bu eser, eğer bir gün diğerleri bulunursa, önceki eserlerin kimliğini ve ne olduğunu belirlemede bir kontrol aracı görevini üstlenecektir. Mu'tezilî eserlerin yokluğu pek çok hayâlî düşüncenin ortaya atılmasına sebep olmaktadır. Bu eserle dayanaksız ve yanlış olan dağılacak, yok olacaktır. Böylece Mu'tezilî doktrininde olan ortaya çıkacak ve teyit edilmiş olacaktır. Diğer Mu'tezilî müelliflerin fikirlerine gelince, hasımlarının teliflerinde karşılaşılabileceği gibi bu eserde onlar hakkında daha az şüphe uyanacaktır.

Konuya tam vâkıf olmayan bir okuyucu için, kısaca Mu'tezile'nin genel görüşleri hakkında muhtasar hatırlatmada bulunmak faydalı olacaktır. Usûlü'l-fıkıh biliminin tarihinde bu eserin işgal ettiği yeri belirlemek için bu bilgileri sunmak yerinde olur.

Bu ekolün menşei hakkındaki ayrıntılara girmeksizin, ifade edelim ki Mu'tezile'nin ortaya çıkışı İslam'da nispeten geç dönemde olmuştur. Bu tarih herhalde Emevî hilâfetinin son yıllarına denk düşer. Ortaya çıkış sebebi itikadî ve felsefî meseleler olduğundan, hukuk, sonuç ve yan etki tarzında devreye girmiştir.

İyilik ve kötülük sorunu, düşünen her zihni meşgul eder. Müslümanlar bundan uzak kalmamışlardır. Politika bu meseleyi konuşmakta gecikmedi veya daha ziyade siyasetçiler kurulu düzeni kötölemek için bu meseleden yararlanmak istediler. Gerçekte Kur'an, iyi bir Müslüman'ın "iyiliği emir, kötülüğü yasakladığını" karakteristik bir çizgi olarak tarif eder. Hz. Peygamber'in bir hadisi konuyu şöyle izah eder: "Sizden herhangi biriniz, bir kötülük görürse onu eliyle düzelsin. Yapamıyorsa diliyle düzelsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Fakat bu imanın en zayıf derecesidir."

İyilik ve kötülük probleminin derinliği veya daha çok entelektüel, zihnî faaliyetin aşırılığı, meseleyi bilgi alanından çıkardı. Eğer bir kimse bir kötülük işlerse (büyük günah) ve bizim müellife inanmak gerekirse (s. 511), hatta büyük günah olmasa bile, bu kişi Müslüman olarak kalır mı, kalmaz mı? Daha önce hicretin I. asrının ilk yarısından itibaren (VII. asır) Hâricî kelâmcılar böyle bir Müslüman'ın kâfir olduğunu söyleyerek onun öldürülmesi gerektiğini, hiç olmazsa tevbe etmesi icap ettiğini ifade ettiler. (Zira Allah tevbe edenleri bağışlar.) Eğer bu günahkâr halife ise, bizzat Müslüman devletin reisi ise ne olacak? Görülüyor ki, İslam'da politika din tarafından nasıl idare ediliyor... Hâricîlerin ve onların ardı ardına gelen kanlı isyanlarının sonuçlarını bir tarafa bırakalım; belki onlar samimi idiler ve herhangi bir beklentileri yok idi. Ancak onları iyi tanımak gerekir. Aşırı idiler. Hanımların ve çocukların bile kılıçtan geçirilmesine izin verdiler. Sebep de onların aile reislerinin Hâricî doktrinleri benimsememiş olmasıydı.

Büyük Müslüman kitle, kendiliğinden büyük günah işleyen mümin olduğunu beyan edenlerin yanında yer aldı ve bu Allah'a bağlı bir iştir, Allah onu hesap gününde, tevbesiz gitmişse ya cezalandırır veya bağışlar.

Mu'tezilîlik orijinal, benzersiz olmayı arzu ediyordu. Mu'tezile'ye göre günah işlemek "iki makam arasında bir makam"dı yani imanla küfür arasında bir yer. İslam'la inkâr etmek arasında durum: Böyle birisi ne Müslüman'dır ne de gayrimüslim. Günahkârın son nefesini vereceği ana kadar beklemek gerekir.

Mu'tezilî "ilâhî adalet" kavramı pek fazla esnek değildir. Allah hiçbir günahkârı affetmez. Mu'tezilî âmentü şu meşhur beş nokta üzerine oturuyordu:

1- Allah'ın birliği 2- İlâhî adalet 3- Va'd ve Va'id 4- el-Menzile beyne'l-menzileteyn (iman ile küfür arasında bir yer) 5- Emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker (iyiliği emir, kötülüğü yasaklama) Mu'tezile hakkında otantik Mu'tezilî eserlerin yokluğundan, bizim bilgimiz bundan ibaret oldu.³

Allah'ın birliği konusu, ihtilâflardan uzak kalamadı. Müslüman kamuoyu parçalanmakta gecikmedi. Yalnız Allah ezeli ve ebedidir. O'nun dışında hiçbir varlık ezeli ve ebedi değildir. O halde Allah'ın sıfatları? Allah kelâm sahibidir. Konuşur. Kur'an Allah'ın kelâmıdır. Kur'an ezeli midir, yoksa muhdes midir? Allah gibi kadim midir, yoksa yaratılmış mıdır?

Bu tarz kelâmî tartışmalar azar azar İslâm hukukunu sahneye itmeye başlamıştır ve bilhassa İslam hukuk usulünü itmiştir. Emirler ve yasaklar, kaprisli bir şârin keyfi talimatları değildir. Bunlar Kur'anî tabirle marûf ve münker, hukukçuların tabiriyle hasen ve kabîhtir; büyük felsefi kavramlar olan iyilik ve kötülük kavramları üzerine bina edilirler. Mutlak iyi olanı mutlaka yapmak, işlemek, uygulamak gerekir. Bu bir zorunlu görevdir. Mutlak kötü olan şey ise ondan kesinlikle kaçınmak icap eder ve bu da zarurî bir yasaktır. Bunların dışında karışık durumlar, ara haller vardır, bunlarda iyilik ağır basıyorsa bu tavsiye edilir. Eğer kötülük ağır basıyorsa, bu da tavsiye edilmez. Eğer bir şey ki orada açıkça iyilik ve kötülük görülüyorsa, ve hatta iyilik ve kötülük eşit ise bu durumda seçim kişinin tercihine bırakılır. Gerçek sahibi bilinmemekle birlikte, bu hukukun kurallarının Müslüman hukukçular nezdindeki görkemli taksimi, bu tartışmalar esnasında oluşup gelişmiştir.

³ Zuhdi Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 51, Kahire, (1366/1947); el-Hayyât'ın *el-İntisâr*'ından naklen s. 126; el-Eş'arî, *Makâlât*, I, 278; el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab*, VI, 20-23.

Fakat Gazzâlî dikkate değer bir işarette bulundu. İyiliği yapmak, kötülükten kaçınmak, bunları söylemek kolaydır. Ancak iyiliği ve kötülüğü nasıl ayırt etmek gerekir? İyilik ve kötülük ekseriya izâfidirler ve hatta birbirine karışırlar. "Bir ülkenin hükümdarını öldürmek düşmanları için iyi, dostları için kötüdür." (*Mustasfâ*, I, 56). Bu ifadelerde şüphesiz düalistlere de bir cevap endişesi görülüyor: Âdil ve Rahim olan Allah, sadece iyiliği değil, aynı zamanda kötülüğü de niçin yaratıyor? (Kur'an IV/78'de şöyle buyuruluyor: "*iyi de... kötü de... de ki, hepsi Allah katındandır.*") ve Gazzâlî, "Güya kötü denen şeyin bizzat kendisi kötü değildir. O bize göre, insanların bazılarına göre kötüdür, o halde izâfidir ve mutlak değildir" şeklinde açıklama yapıyor.

Bu sürükleyici kelâmî tartışmaların yanında, Mu'tezilîler yavaş yavaş tam ve özel bir hukukî sistem geliştirdiler. Ve bilhassa nazarî eserler, Usûlü'l-fıkıh kitapları meydana getirdiler. İki farklılık göze çarpar: 1- Mu'tezilîler sahneye geç çıktılar ve bu yeni bilimin tedvinini bunlar yapmadılar. 2- Öyle görünüyor ki Mu'tezile tatbikî ilimden fazla hazzetmiyor, uygulamalı bilime fazla ilgi duymuyor ve bundan dolayı onlar tarafından hazırlanmış hukuk kodları bilinmiyor. Bugünkü bilgilerimizde, İslam hukukun alt konularında Mu'tezile'nin hukukî bir ekol oluşturmadığını düşünmek yeterli olur, çünkü her Mu'tezilî kendisine uygun hukukî ekolü izliyordu. Sözgelimi bazıları Hanefî kalırken, bazıları uygulamada Şâfiî idi. Mâlik'in ekolü uzak batıya, İspanya ve Kuzey Afrika'ya göç etmişti. İbn Hanbel ve mensuplarına gelince, onlar Mu'tezilî teorilerin başlıca düşmanları idiler. O halde bundan dolayı Mu'tezilîlerin hukuk alanında Hanbelîliği benimseyip uygulamasını beklemek mümkün değildir.

Bununla birlikte Mu'tezile politik iktidarın odaklarına etki yapmayı ve nüfuz etmeyi başardı. Halife Me'mûn ve Mu'tasım ile sultan Adudu'd-Devle ve İbn el-Abbad ve Amîdü'l-Mülk gibi vezirler bunun göstergesidir. Mu'tezile mensupları devlet çarkından rûhânî bir darbe yaparak istifade etmeyi düşündüler. Bunun için akideleri değiştirmek adına güç kullandılar. Sonra kan aktı, daha sonra Mu'tezile'ye karşı nefret büyüdü. Kısa bir süre sonra Mu'tezile varlığının izlerini kaybetti. Kabul edelim ki; Mu'tezile bir avuç becerikli ve etkin entelektüel elde etmiş ama temeli ve halk nezdinde bağları olmayan bir hareket imiş. Bu olaylar bunu ispat ediyor. Yukarıdan hareket etmekle büyük bir hata işlediler, dönemin çok güçlü hükümdarlıklarını kullanarak bu yanlış yaptılar. Ancak hükümdarlar ölümlü ve kaprislidirler. Bundan dolayı Mu'tezile'nin düşüşü süratli ve hızlı olmuştur.

Tarihçiler, Mu'tezile'ye karşı şiddetli bir tepkinin olduğu yıllarda Mu'tezile mensuplarının Orta Asya'ya ve Yemen'e sığındıklarını söylüyorlar. Yemen ismi, Mu'tezilî yazma eserlerinin hemen hepsinin Yemen'den gelmesiyle doğrulanmış oluyor. Mezhep kavgaları esnasında Mu'tezile mensupları Şîa ile dost oldular. Bunu Sün-nîlere karşı yaptılar. Bu da böylece doğrulanmış oluyor. Ancak bu konuda henüz bir belge bulunmuş değil. Belki uzun müddet bekleme ihtiyacımız da olmayacak.

Mu'tezile erken dönemlerde iki guruba ayıldı: Basra ve Bağdat Mu'tezileleri. Fakat onları ayıran sınır pek açık değil. Bizim müellifimiz Basralı bir Mu'tezilî olmakla birlikte, Bağdat'ta oturuyordu.

Mu'tezile'nin çöküşü ve düşüşü haçlı seferlerinin başlangıcına rast gelmektedir. Ancak iki olay arasında gerçekte sebep münasebeti yoktur.

USÛLÜ'L-FIKIH TARİHİNDE BU ESERİN YERİ

Hangi ekol olursa olsun, Müslüman hukukçulardan bahseden eserler eksiktir, bulunmamaktadır. Usûlü'l-fıkıh tarihi üzerine bazı çalışmalar vardır. (*İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. IX-XI, 1959, s. 72-90. Daha önce bizim zikrettiğimiz makale,

"Müslümanlarda Usûlü'l-Fıkıh Tarihi...) Fakat İslâmî bilim erken gelişmiştir. Şâfiî'nin *Risâlesi* bu konuda çok gelişmiş ileri safhadadır. Ancak onun selefleri bu hususta çok şey ve gerçekten önemli şeyler ilâve ettiler mi bilinmiyor? El-Basrî'den Şâfiî'ye kadar giden Usûlü'l-fıkıh eserlerindeki çeşitli delillerin mukayesesini yapmak boşuna bir zahmetten ibarettir. Ancak elimizdeki eserin ve onun önemli seleflerinin ve haleflerinin hangi sosyo-entelektüel iklimde bunları kaleme aldıklarından ve arka plândan bahsedilebilir.

Başlangıçta araştırmalarında uzmanlaşmış bilginlerin düşündükleri İslam hukuku ve Hz. Peygamber'in hadislerinin mecmuaları ile Kur'an'dan başka kaynak kabul etmeyen hukukçuların geliştirdikleri hukuk arasında belirli bir mesafenin mevcut olduğu biliniyordu. Her iki gurup aynı toplumun, ümmetin üyeleri, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti gibi iki temel kaynağa aynı içtenlikle bağlı idiler. Tartışmalar, karşılıklı açıklamalar kaçınılmaz idi. Bir müddet sonra bir yandan Hz. Peygamber'in sünnetinin biliminin yayılması ve diğer yandan uzmanların bu sünneti öğrenmeleri, hukukçuların istidlal ve kıyas metotlarını kullanmaları sayesinde bu mesafe çok çabuk azaldı, daraldı, öylesine ki hemen hemen yok oldu, ancak geriye kişisel tavırlar ve şahsî aklî yorumlar bıraktı. Şâfiî, kavgaları tartışmaya ve barışçı yarışmaya indiren bu uzlaşmanın kahramanıdır.

Şâfiî çokça yazdı ve yazdıkları samimi ve çıkar gözetmeyen, tarafsız herkesi kendisine bağladı. Ancak özellikle politikacılar nezdinde istisnalar vardı.

Şâfiî 204/810'da vefat etti. Çağdaşlarından ve hasımlarından biri olan en-Nazzâm (v. 225/839) Sünnî hukukçularla mücadele ediyordu. Nazzâm, bir Hıristiyan çocuğa olan gayri meşru aşkı için رسالة في تفضيل التثليث علي التوحيد "Teslisin Tevhide Üstünlüğü" risalesini yazmış (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 339) ve kendisi bir ayyaş olarak tanınmıştır. (İbn Kuteybe, *Muhtelifü'l-hadis*, s. 21, Cârullah tarafından zikredilmiş. A.g.e. s. 222-3)

Nazzâm belki hukuk üzerine kalem oynatan ilk müelliftir. Eserleri bize kadar ulaşmayan Nazzâm'dan bizim yazarımız pek çok iktibaslar yapmaktadır.

Halifeler Me'mûn ve Mu'tasım'ın ölümünden sonra, Sünnîlik Mutezilîliğe karşı zafer elde ettiği zaman, Mu'tezilîlik Orta Asya'ya sığındı. Bu bölgenin Sünnî hukukçuları gereken entelektüel çabayı göstermekle meşgul oldular. Abbâsî politikasının Hanefîlerden başkasına kadılık makamlarını vermemesi, Hanefîliğin diğer ekollerin aleyhine genişlemesi sonucunu doğurdu. Fakat Hanefîler Mu'tezilîliğin gayri İslâmî tesirleri konusunda, onlarla mücadele konusunda Şâfiîler kadar heyecanlı ve güçlü değildirler. Büyük el-Mâturîdî (v. 334/944) (Mâturîd, Semerkand yakınında bir köyün adıdır.) Ebû Ali el-Cübbâî (v. 303/915) –Kur'an'ın Türkçe tercümesinin müellifi- (Bkz. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 342) oğlu Ebû Hâşim adında çağdaşı iki Mu'tezilînin hasımıdır. Neşrini yaptığımız bu kitapta sözü edilen iki Mu'tezilî'den büyük çapta alıntılar bulunmaktadır. el-Mâturîdî'ye gelince, onun henüz yayınlanmamış bazı eserleri bize kadar ulaşmıştır.

Irak hareketsiz kalmadı. Şâfiî'nin eserinin muakkibi el-Müzenî'den (v. 264/878) (*el-Emr ve'n-Nehy*'in yazarı) bahsetmeksizin, el-Eş'arî'nin el-Mâturîdî'nin çağdaşı olduğuna işaret edelim. O ve talebeleri entelektüel savaş sürdürerek lafzî geleneği devam ettirdiler. Bunu Mu'tezile kaynaklı işkenceler görerek yaptılar. Bu arada el-Hallâl el-Bağdâdî (v. 311/923), el-Hırakî (v. 334/945), İbn Humeyd el-Bağdâdî (v. 403/1012) gibi büyük Hanbelî fıkıhçılara işaret edelim. Bunlardan bazıları Usûlü'l-fıkıh üzerine özel kitaplar kaleme almışlardır ve diğerleri de Usûlü'l-fıkıhtan daha çok kelâmî eserlerinde söz etmişlerdir.

Orta Asya Büveyhîleri Mu'tezile ile birlikte çalışmışlardı. Bunlar Irak'ı işgal edince, iki kültürel merkez olan Bağdat ve Basra'da Mu'tezilîliğin tekrar canlanması ve dirilmesi bekleniyordu. El-Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsim*'ine göre (s. 439, Cârullah s. 202) Büveyhî Adudu'd-Devle bir Mu'tezilî idi; devrinin ilminin taçlandığı üstünlükleri bilmez mi? Muhtemelen Ebû Hâşim'in talebesi (İbn el-Murtezâ'ya göre 367/977'de vefat etmiş) parlak Mu'tezilî bir müellif olan Ebû Abdullah'ın zuhur ettiğini göreceğiz. Bundan hemen sonra çok yönlü müellif, verimli yazar, aynı zamanda tarihçi, düşünür, kelâmcı ve hukukçu, büyük isim Abdülcabbâr ibn Muhammed ibn Abdülcabbâr'ı göreceğiz. O sadece büyük miktarda eser bırakmakla kalmadı, aynı zamanda imparatorluğun kâdî'l-kudâtı oldu. Onun Usûlü'l-fıkıh risalesi *el-Umad*'e çok değer veriliyordu. Öylesine ki bizim el-Basrî, yayınladığımız *el-Mu'temed*'i yazmadan önce, sözü edilen kitabın bir şerhini yapmıştı. Doğrudan talebesi olan yazarımız, *el-Mu'temed*'inde hocasından delilleri, malzemeleri ve bazen tüm bahisleri aktarıyorsa bu kesinlikle intihal değildir, fakat bu bilimin devamı, birincisinin (Abdülcabbâr'ın) teorilerinin, sonucusu (el-Basrî) tarafından doğrulanmasıdır. Vatikan'daki kısmî eserin, Abdülcabbâr'ın *el-Umed*'inin bir kısmının olması ihtimali büyüktür.

Burada kısaca konu dışına çıkarak bir parantez açmak uygun olacaktır. Her iki tarafın polemik yapmasını kabul etmek normal karşılanmalıdır. Zira başlangıç itibarıyla takınılan tavırlar tahammül edilemez tarzdaydı. Hasımlar, taraflardan hiçbirini kabul etmek istememekle birlikte, gerçekte zaman içerisinde birbirlerine yaklaşıyorlardı. Madem ki Hz. Peygamber'den gelen verileri hiç kimse reddedemiyordu, o zaman Nazzâm ile Şâfiî arasındaki ihtilâflar, Mâturîdî ile Ebû Hâşim arasında daha da azalıyordu. Yukarıda zikredilen Vatikan nüshasında, şu formül sık sık tekrarlanıyor: "Bizim eski şeyhlerimizin kanaati şöyle idi, ancak daha sonraki şeyhlerimiz şöyle şöyle söylediler." Bu formül, bizim neşrettiğimiz kitapta da sık sık tekrarlanıyor ve el-Basrî hakkında, sert bir Hanbelî olan İbnü'l-Kayyim (*Ahikâm ehli'z-zimme*, II, 542) şunları tereddütsüz ifade edecektir: "el-Basrî'nin söyledikleri, Mu'tezile'nin sonraki söylemleri arasında, Sünnî doktrine uygun düşmektedir. (Tartışma konusu olan noktalarda)"

Konumuza tekrar dönmeden önce, bu dönemde Orta Asya'nın ed-Debûsî (v. 430/1038) isminde büyük Hanefî fakihini yetiştirdiğini belirtelim. Onun *Takvîmü'l-Edille*'si (İstanbul'da pek çok el yazması vardır.) Usûlü'l-fıkıhın en değerli eserlerinden biridir. Müellif bir mütehasıs olduğundan, hatta mukayeseli hukukun (hilâfın) kurucusu bulunduğu (İspanya'da İbn Rüşd onun eserinden ilham almıştır.) *Takvîmü'l-Edille*, müellifin diğer eserlerinde yaptığı gibi –ki onun eserlerinin pek çoğuna çok şükür sahibiz– daha önce geçmiş bütün ekollerin müelliflerinin eserlerinden genişçe iktibaslar ihtiva etmektedir. (Bizim el-Basrî'den ayrı bir bölümde bahsedeceğimiz) Ancak hemen hatırlatalım ki, Abdülcabbâr, talebesi el-Basrî ile birlikte Büveyhîlerin düşüşünün, Mu'tezilîliğe karşı Eş'arîliğin savunmasını yapacak olan Selçukluların zuhurunun arefesinde bulunmaktayız. Gazzâlî'nin (v. 505/1111) hocası İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'yi (v. 478/1085) himaye edecek olan büyük vezir Nizâmü'l-mülk, Sünnîliğin restorasyonu için mücadeleye devam edecektir. Onların Usûlü'l-fıkıh üzerine eserleri, bir tür sentezin oluşmakta olduğu izlenimini vermektedir.

Mu'tezilî ve Sünnî Usûlü'l-fıkıhları arasındaki uçurum o derecede azaldı ki, en Ortodoks, katı Sünnîler bile Mu'tezilî eserleri tetkik etmekten korkmaz oldular. Bir başka Mu'tezilînin bir başka alanındaki eserinin incelenmesi buna güzel bir örnektir. Bu Zemaşerî ve onun Kur'an tefsiri oldu. Hacı Halife, büyük Hanbelî bilgini Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (v. 458/1065), el-Basrî'nin eserinden istifade ettiğini teyit etmektedir. Er-Râzî'nin (v. 606/1209) ve el-Âmidî'nin (v. 631/1233) meşhur Usûlü'l-fıkıh eserlerine müracaat edildiğinde, ilk polemiklerden itibaren ne kadar yol kat edildiğinin farkına

varılır. İbn Hallikân, İbn Haldun vesaire gibi bütün hal tercümesi yazarları er-Râzî ve el-Âmidî'nin çalışmalarının temelinde bizim el-Basrî'nin eseri olduğu kanaatindedirler. Er-Râzî'nin *Maḥsûl* ve el-Âmidî'nin *İhkâm*'ı dört cilt gerektirecek kadar hacimli ve yayımlanmayı bekleyen eserlerdir. Normal, vasat öğrenci onlara müracaat etmiyor. Ünlü Kur'an tefsiri müellifi büyük Beydâvî 685/1286'da vefat etmiştir. O bir uçtan bir uca koşmuş ve er-Râzî'nin 1000 varakından 20 sayfalık bir özet çıkarmıştır. 7 asırdan beri bu konuda İslam ekollerine hâkim olan Beydâvî'nin tefsiri ve onun şerhleridir. Onun yorumcularından, şârihlerinden biri olan el-Esnevî, bu eserin şecerelerini bize sunmaktadır. "Bil ki Beydâvî eserini el-Ermevî'nin *Hâsıl*'ından ihtisar etmiştir. Bu *Hâsıl* Er-Râzî'nin *Maḥsûl*'ünün özetinden başka bir şey değildir. *Maḥsûl* ise, iki eserden fazla uzakta değildir. Bunlar Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'sı ile Ebü'l-Huseyn el-Basrî'nin *Mu'temed*'idir. Gerçekte ben gördüm ve bildim ki Er-Râzî bu iki eseri ezbere biliyordu. Bazen ondan bir sayfayı bütünüyle, bazen de ona yakın olanı hafızasından aktarıyordu. (Bu bilgiler merhum öğrencim Kâdî Abdurrahman'ın *Tedvîn Usûlî'l-Fıkıh* isimli Urduca eserindedir.)

Bu arada bu eserin neşrinden önce el-Basrî hakkında araştırmaların başladığını belirtmekten zevk duyduğumu ifade ediyorum. Madam Marie Bernard, 'İcmâ veya İslam Toplumunun, Ümmetinin Meşru Mutabakatı' adlı teziyle Paris üniversitesinde 1963'te bir doktora tezi takdim etmiştir. Bu tezde o, el-Basrî'nin eserinin icmâ bölümünü tercüme ve analiz etmiştir. Bu tez yakında yayınlanacaktır.

MÜELLİF

Bu eserin yazarı, Ebü'l-Huseyn Muhammed ibn Ali ibn Tayyib el-Basrî, tarihçi-ler ve biyografi yazarlarınca iyi tanınmaktadır. Onun Arapça'sı ve üslûbu dikkate alındığında Arap olmadığı, meselâ Fars kökenli olabileceği akla gelebilir. Doğum tarihi bilinmeyen, onun hakkında bildiklerimizi tekrarlardan kaçınarak değişik yazarlardan aldığımız kısa bilgileri aşağıda takdim etmek istiyoruz.

1. el-Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071) *Tarih Bağdâd*'da, III, 100, no: 1096:

Bir kelâmcı, mütekellim, Mu'tezile doktrinine göre pek çok eserin yazarı. Basra kökenli, ancak Bağdat'a yerleşmiş, ölünceye kadar Kelâm ilmini orada okutmuş... Hz. Peygamber'den bir tek hadis nakletti...⁴ hakikatte ben ona sorduğumda râvîlerin hepsini hafızasından okuyarak şu hadisi nakletti: Hz. Peygamber buyurdu: "Geçmiş peygamberlerin sözlerinde şu kısım hatırlanır: Utanmıyorsan istediğini yap." Bu hadis daha sonra onun talebelerinden Abdullah b. Ali el-Cürcânî tarafından nakledilmiştir. Ebü'l-Huseyn bana Tâhir b. Labua'dan ve diğer bilginlerden hadis okuduğu söylemiştir. Bağdat'ta 5 Rebû'l-âhir 436'da vefat etmiştir. Kâdî Ebû Abdullah eş-Şeymerî tarafında cenaze namazı kıldırılmıştır. es-Sunizîya kabristanlığına defnedilmiştir.

2. İbnü'l-Cevzî (v. 597), *el-Muntazam*, VIII, 126-7:

El-Hatîb'in verdiği bilgileri naklediyor ve ilâve ediyor: Hz. Peygamber'den birden fazla hadis nakledip etmediği bilinmiyor.

3-4. İbnü'l-Esir (v. 630) *el-Kâmil* ve İbn Kesîr (v. 744) *el-Bidâye*:

İkisi birden h. 436 yılının olaylarını zikrederken yukarıda sözü edilen hadiseleri özetliyorlar.

⁴ El-Hatîb gibi hadis uzmanı bir genç, el-Basrî gibi yaşlı bir fıkıhçıya "Hadis bilir misin?" diye sorsa, o da cevaben "Evet" deyip, hadis üstadlarının tarzında bir hadis zikretse, bundan bize göre şu sonucu çıkarmamak gerekir: "O bundan başkasını tanımıyor, bilmiyor." Böyle bir kinama haksız ve doğrulanamaz ön yargıyı gösterir. Gerçekte o eserinde pek çok hadisi sadece zikretmekle kalmıyor., fakat aynı zamanda hiç bir hadisçiyi şaşırtmayacak bilimsel tartışmalar, derin ilmî bilgiler ve uzun bölümler tahsis ederek, bu bilimde derin ilmini ortaya koyuyor.

5. İbn Hallikân (v. 681), *Veşeyâtü'l-A'yân*, no: 581

Mu'tezilî mektebi kelâmcısı, bu ilimde büyük derin âlimlerden birisi. Yumuşak, tatlı üslûbuyla çok güzel konuşurdu. İyi, güzel kelâm sahibiydi. Sağlam delillerle dolu, devrinin yönetici bir bilginiydi. Usûlü'l-fıkıhta muhteşem eserleri vardır. Fahrüddîn Er-Râzî'nin *Maḥsûl*'ünde istifade ettiği büyük kitabı *Mu'temed*'den başka iki ciltlik *Tesaffuḥu'l-Edille*'si büyük bir cilt *Gureru'l-Edille*'si, *Şerḥ Usûli'l-Hamse*'si mevcuttur. Bunlardan başka imamet hakkında bir kitabı, ve diğer kitapları da Usûlü'd-dîn üzerinedir. Onun bu kitaplarından istifade edilmiştir.

6. ez-Zehabî (v. 748), *el-İber fî haber*, III, 187:

Döneminin dâhîlerinden biri idi. Bağdat'ta Mu'tezilîliği tedris ediyordu ve büyük bir talebe halkasına hitap ediyordu.

7. İbn Ebi'l-Vefâ el-Kureşî (v. 775), *el-Cevâhiru'l-Mudîa fî tabakâti'l-Hanefiyye*, II, 93-94, no: 281:

İki cilt halinde *Tesaffuḥ*'unu gördüm. Hicrî IV. asrın sonuna doğru yaşıyordu.

8. İbn Haldûn (v. 808), *Mukaddime*, I. Kitap, Bölüm 9, "Usûlü'l-Fıkıḥ" bahsi.

Bil ki Usûlü'l-fıkıḥ dinî ilimler arasında en faydalı ve önemli ilimlerden birisidir. Burada çözüm çare ve kuralları bulabilmek için hukukî delilleri konusunda derinleşmek söz konusudur. Bu konuda ilk yazan Şâfî olup meşhur *Risâle*'sini kaleme almıştır. Bu konuda en değerli eserler kelâmcılara ait olup bunlar şunlardır: İmâmü'l-Haremeyn'in *el-Burhân*'ı, el-Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sı bunlar Eş'arî müelliflerdir. Abdülcabbâr'ın *el-Umed*'i ve onun şerhi, Ebü'l-Huseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'i bu son iki yazar Mu'tezilî'dir. Bu dört eser temel eserlerdir. Bu bilim dalının direkleridir. Sonraki kelâmcılardan iki büyük üstad sözü edilen dört kitaptan özetler yaparak eser meydana getirmişlerdir. Bunlar; Fahrüddîn er-Râzî'nin *el-Maḥsûl*'ü ile Seyfuddîn el-Âmidî'nin *el-İḥkâm*'ıdır.

9. Ahmed ibn Yahyâ ibn el-Murtezâ (v. 840) *Munyetu'l-Amel* (Haydarâbâd Neşr. s. 70-71).

O, kâdî'l-kudât Abdülcabbâr'ın talebesidir. Bağdat'ta tedriste bulunuyordu, polemikçi ve âlimdi. Başlıcası *Tesaffuḥu'l-Edille* olmak üzere pek çok eser kaleme aldı. İmamet konusunda (Ebû Cafer et-Tûsî'yi?), gaybet (imam'ın kayboluşu) konusunda da el-Muğnî'yi(?) çürüttü. (Ebû Hâşim'in taraftarları) olan Behâşime ondan iki sebepten dolayı nefret ediyordu. Birincisi, el-Basrî bazı felsefî görüşlerden dolayı ve İslam öncesi devirlerden etkilenmişti. İkincisi ise kendi Mu'tezile büyüklerini tenkit ediyor ve delillerinin doğru olmadığını söyleyerek bunları eserlerinde yanlışlıyordu. El-Hâkim ilâve ediyor: Bu iki sebepten dolayı ilminde bereket yoktu. Fakat ben diyorum ki bu bir ön yargıdır; aksine Allah onun ilmini öncekilerden daha fazla istifade edilir kılmıştır. Onun Usûlü'l-fıkıḥ konusundaki *el-Mu'temed* adlı eserini görmüyor musun? Aynı mevzuda daha sonra yazan müelliflerin pek çok eserinin temelini onun bu eseri oluşturmuştur. Onlar bu esere dayanarak kitaplarını kaleme almışlardır. *el-Fâik* örneğinde olduğu gibi. Kelâm hakkında yazdığı eserlerin durumu da buna benzer. Öğrencileri arasında *el-Mu'temed el-Ekber*'in müellifi büyük şeyh Mahmud el-Melâhimî bulunmaktadır. Bu iki müellif, (Yemen hükümdarı) Yahyâ ibn Hamza ve İmâmiyye mezhebinin daha pek çok yazarı gibi sonraki dönem bilginler topluluğundan büyük bir kalabalığa rehberlik yapmıştır. Allah'ın iradesini üstün tutanlar, *kaza ve kaderin ilâhî yönünü benimseyenler* arasından da onları rehber edinenler olmuştur. Fahrüddîn er-Râzî sözgelimi *lutf* konusunda el-Basrî'nin kanaati önünde boyun eğmiştir.⁵

⁵ Lutf konusunda, yalnız el-Basrî'de değil Vatikan nüshasında da uzun tartışmalar yer almaktadır.

10. İbn Hacer el-Askalânî (v. 852), *Lisânü'l-Mîzân*, V, 298, no: 1009.

O, bir kadı (?) idi ve ancak bir hadis biliyordu (!). Bunu nakleden öğrencisi Ebû Ali ibn el-Velid'in hayat hikâyesinde ben bundan bahsettim. İbn Hacer onun "çok dindar ama bununla birlikte sapık olduğunu" ilâve ediyor.

11. Hacı Halîfe, *Keşfü'z-Zunûn*: O, Şâfiî idi. Fahrüddîn Er-Râzî kitabı *el-Maḥsûl*'ü onun eseri *el-Mu'temed*'den çekmiştir. El-Kâdî Ebû Ya'lâ Muhammed ibn el-Hasan el-Ferrâ (v. 458) *el-Mu'temed*'i fazlaca kullanmıştır.

12. İbn el-İmâd (v. 1089), *Şezarâtü'z-Zehab*, III, 259:

Ez-Zehabî ve İbn Hallikân'ın söylediklerini bir şey ilâve etmeksizin tekrarlıyor.

13. Hayruddîn ez-Ziriklî (çağdaşımız), *Kâmûsu'l-A'lâm*, VII, 161:

Onun eserleri arasında *el-Mu'temed*'in yazma nüshaları ve *Şerh Esmâ et-Tabia* (?) bulunmaktadır.

14. Muhammed Ali Tebrizî (çağdaşımız), *Reyhânât el-Elibba*, V, 41:

Kaynakları arasında, Tebrizî *Nâme-i Dânişverân*'ı zikrediyor ama hiçbir yeni bilgi yok...

15. Müşterek: *Tecrîdü'l-Mu'temed*'in yazma nüshaları üzerine yapılmış bir çalışma.

Biz bundan daha ileride bahsedeceğiz. Burada başlık güveler tarafından yenmiş, kemirilmiş. Müstensih, müellifin daha tam ve düzgün seçercesini veriyor; *Kitâbü't-Tecrîd el-Mu'temed*. Ebü'l-Huseyn Muhammed... el-Huseyn el-Basrî şeklinde... Bu el-Huseyn şüphesiz yazarımızın babasıdır.

16. Bağdatlı İsmail Paşa (v. 1339), *Hediyetü'l-Ârifîn* (II, 69):

İsmail Paşa, el-Basrî'ye lisanla ilgili bir eser isnat ediyor: *Faitu'l-Ayn alâ Kitâbi'l-Ayn li'l-Halîl*. Bu pek gerçek görünmüyor. Çünkü bu eser genel olarak Gulâm Saleb'e isnat edilir.

(Değerlendirme)

İÇERDEN BAKIŞ

Hacı Halîfe'ye göre bizim müellifimiz Şâfiî ekolündendir. Ancak bu iddianın hangi kaynaktan olduğu bilinmiyor. Şüphesiz aynı şekilde Brockelmann onu Şâfiîler arasına sokuyor. İbn Ebi'l-Vefâ ise onu Hanefîler arasında sınıflandırıyor. *El-Mu'temed*'in şarihi Süleyman ibn Nasr da, bu neşrin 135. sayfasında not ettiğimiz gibi, el-Basrî'yi Hanefî olarak belirtiyor. Çağdaşı el-Hatîb el-Bağdâdî'den beri bütün biyografî yazarları el-Basrî'nin cenaze namazının, büyük bir Hanefî fakihî ve Ebû Hanîfe'nin en değerli biyografîlerinden birinin yazarı bulunan (Brockelmann, GAL, II, 285 ve 636) meşhur Bağdat kadısı Ebû Abdullah eş-Saymerî tarafından kıldırıldığını teyit ediyorlar. Bütün bunlar gösteriyor ki bizim müellifimiz, din ve ibadete dair ameli sorunlarda Hanefî fikhîni esas alıyor, onu takip ediyordu.

Gerçeği söylemek gerekirse, kitabını okurken el-Basrî'nin bir müctehid tavrı sergilediği ve bir müctehid edasında olduğu görülür. Zira o bizzat kendisi hükümler koyuyor, yargıda bulunuyor, gerek kelâmî gerekse fikhî bütün İslâmî meselelerde bağımsız görüşler ortaya atıyor. Ancak devamlı olarak ve açıkça bir Mu'tezilî kelâmcısı olduğunu beyan ediyor, bunu büyük Mu'tezilî üstadlarını ismen zikrederek yapıyor, fakat şu şu noktalarda, geçmiş Mu'tezilî fakihlerin görüşlerinin ikna edici olmadığını söylemekten (s. 419) de asla çekinmiyor. Mu'tezilî olması buna engel olmuyor. Hatta "eğer akıl yürütme bir meselede kişiyi İmam Şâfiî'nin ulaştığı sonucun aynısına götürmüyorsa, o kişinin Şâfiî'yi takip etme mecburiyeti yoktur" görüşünü ileri sürmektedir. Ancak Ebû Hanîfe konusunda aynı tavrı sergilememekte, empatik davranmamaktadır.

Bununla birlikte itiraf edelim ki, neşrini yaptığımız bu eserde otobiyografik bilgiler asla yer almamaktadır. Fakat Haçlı Seferleri arefesinde Bağdat halkı hakkında bol bilgi bulunmaktadır. Bunlardan bazılarına işaret edelim:

Zanaatkârlar yeni bir alet icat ettiklerinde, onu isimlendirmek için yeni bir isim icat ederler. (s. 24, 215-3)

Genç çocuklar okula gitmek istemezlerse, ceza olarak bazen onlar hapsedilebilir. (s. 83)

Arap dilinde geçmiş ve gelecek zamanı farklı bir şekilde ifade eden fiilin olmadığından dolayı hayret edilir. Her ikisi için geçmiş zaman kullanılır. (s. 210) Acaba bu ifadesinden, dolayı müellif el-Basrî'nin Arap olmadığı sonucu çıkarılabilir mi?

Bağdat bilginlerinin Uzak-Batı (İspanya) fakihlerinin isimlerini bilmediklerini itiraf ediyor (s. 535) ancak bunu belirli noktalarda onların görüşlerinden bahsetmeksizin yapıyor.

Kişilerin, insanların yüzleri değişik olduğu gibi, yazılarının da diğerlerinden farklı olduğunun farkına varıyor. (s. 579)

Tüccar, esnaf müşterisine zahiren yüksek olan fiyatın geçerli, tedavüldeki fiyat olduğunu iddia ederken yalan söylüyor ve bilerek, isteyerek değil de; kendiliğinden bilinçsizce bir de üstüne yemin ediyor.

Arap olmayan ve bir kelime Arapça bilmeyen Müslümanlar arasında tüm Kur'an'ı ezberleyen kişilerin olduğunu müşahede ediyor. (s. 620)

Devrinde (s. 824) çölde bile sadece yolu değil, mesafeyi bile gösteren işaretler vardı. Gerçek işaretler diğerlerinden renkle ayırt ediliyordu. (Beyaz renk)

El-Basrî fizik biliminin kavramlarına sahipti. (s. 878) Buna işaret olarak şöyle demektedir: İnsan bedeninde oluşan sıcaklığın fazlasını nefes almak suretiyle dışarıya atar. O tıbbî terimlere de mâlikti. Öfkelenmenin ve melânkolinin karakteristik özelliklerinin ayırt etmektedir. (s. 881) O ayrıca yağmur bulutlarıyla yağmuru olmayan bulutlar arasında ayırım yaparak meteorolojik kavramlara aşinalığını da göstermektedir.

Brahmanların ve Hind Jainaslarının dinî sebeplerden dolayı et yemediklerini de El-Basrî bilmektedir. (s. 871)

Kendisinden bahseden otobiyografik tek olay şudur: "Bu, *el-Kıyâsu's-Şer'î* adlı eserimizde ortaya koyduğumuz en iyi görüştür." (s. 821) ilâve edelim ki onun eserleri arasında *Mu'temed*'in bir ilâvesi, *Ziyâdâtü'l-Mu'temed* vardır ve bunu onun hayatını yazanlar zikretmemişler ve *el-Kıyâsu's-Şer'î* ile birlikte İstanbul yazma nüshasının sonunda yer almaktadır. El-Basrî hilâf ilmîni, hukukların farklı oluşunu (uluslararası özel hukuku) tanıyordu, bunun için çok özel teknik bir tabir kullanıyordu: Tehâruc (s. 998)

Yazarımızın üslûbu acınacak haldedir. O sadece boş, yuvarlak lâflar etmekle kalmıyor, fakat aynı zamanda pek çok defa (yirmi kere) gramer hataları yapıyor. Bunlar şöyle bir durumdan kaynaklanmış olabilir: Üstadın, önceden, imlâ ettirmek için son şekli verilmemiş, hazırlıksız yapılmış dersler şeklindeki notlarını, öğrencileri bu kitabın metni olarak kaleme almış olabilirler. El-Basrî'yi haklı çıkaracak bir olaya işaret edelim: İslam literatüründe Hz. Peygamber'in ashabını zikretmek için saygı ifadesi olarak belirli bir formül vardır.

الصحابه رضي الله عنهم ; fakat bizim müellifimiz hemen hemen daima şöyle diyecektir:

O, müennes formu kullanmıştır. Bunun sebebi şu olabilir. أصحاب (Arkadaşlar) ile صحابة (Arkadaşlık) arasında fark vardır. Sonuncu terim müennes formunda isimle ilgili bir terimdir. O halde şöyle demek tamamen mantikî olmaktadır. "Arkadaşlıktan Allah razı olsun"... "Allah arkadaşlardan razı olsun". Ona göre birinci cümleyi söylemek daha uygun oluyor.

Müslümanlar arasında Mu'tezile akılcılar olarak kabul ediliyordu. Ancak bunu doğrulamak için pek az argüman, delil, malzeme vardır. Gerçekte, onun ifade ettiği gibi (s. 913) Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesi dışında Mu'tezile'yi İslam'da diğer kelâmî ve fikhî ekollerden farklı kılan aşıyağı yukarı hiçbir şey yoktur.

Elbette hukukun kaynakları söz konusu olduğunda onlar akıldan bahsediyorlar, ancak bu kıyas ve içtihadı isimlendirmek içindir. Şunu açıkça ifade etmek gerekir ki, Kur'an ayetlerini ve Hz. Peygamber'in hadislerini yorumlama konusunda insan unsuru rolünü oynar ve neticede karar veren, yorum yapan akıldır, zihindir.

Mu'tezile'nin hadise inanmadığı gürültülü bir şekilde ilân ediliyordu. Hayır, bu uzak bir ihtimaldir. Sadece mütevatir hadis değil, hadislerin en zayıfı olan haber-i vahid bile akıl yürütmede delil olarak kullanılmıştır. Bizim müellifimiz bu konuya yüzlerce sayfa ayırmış ve bunun sadece kendi kanaati olduğunu söylemekle kalmamış, Nazzâm vs. gibi Mu'tezilî büyüklerinin bu görüşte olduğunu, ancak küçük farklar bulunduğunu ilâve etmiştir. Meselâ, bir kadı yalnız bir şahitle yetinmez, genelde iki şahidin olmasını ister. Bu, benzer önemli problemlerde böyledir. O halde Hz. Peygamber'den gelen haberlerde de iki râvînin olması gerekir. (s. 566-616) bunlar, Mu'tezile'nin hadisi reddettiğini söylememize izin vermiyor.

Mu'tezilîler, Mu'tezilî olamayan diğer Müslümanları kâfir olarak değerlendiriyor, fakat bizim yazarımız bu sertliği hafifletiyor, yumuşatıyor ve şöyle söylüyor: "Bu akli küfürdür. Ona göre kişi kible olarak Kâbe'yi bilerek ve inanarak reddetmiyorsa diğer hususların fazla önemi yoktur.

Mu'tezilîlerin ve Şîîlerin Sünnîlere karşı müttelik oldukları da iddia ediliyordu. Bu konuda da ispatı sağlayacak kanıt yoktur. Bu eserdeki tek olay, itikadî olamayan fakat tarihî bir olaydır.

Gerçekte, (s. 646) olayın mahiyeti şudur: Hz. Peygamber Fedek köyünü, arazi-sini kızı Fatıma'ya (r.a.) hibe etmişti. Halife Ebû Bekir'in (r.a.) bunu kabul etmediğini, Fedek'in beytülmalin olduğunu, devlet başkanının tasarrufunda bulunduğunu, şahsî mirası olarak Hz. Peygamber'in yakın akrabası arasında taksim edilemeyeceğini benimsediği bilinmektedir. Bundan başka İbnü'l-Murtezâ, el-Basrî'nin eserleri arasında, imamet konusunda Şâfiî'nin, imamın kayboluşu (gaybe) konusunda da Muğnî'nin görüşünü çürüten reddeden eserleri bulunduğunu zikrediyor. Bu eserler henüz bulunmuş değildir. el-Basrî'nin bu hususlarda Şîîliğin doktrinini doğruluyor mu yoksa çürütüp ret mi ediyor, bilinmiyor.

Bununla birlikte, hemen belirtelim ki el-Basrî, Halife Ebû Bekir'in (r.a.) hilâfeti konusunda kesin ve açıktır. Onun halifeliği meşrudur, zira onun hakkında icmâ hasıl olmuştur.

Sonraki devirlerin müellifleri, bilhassa Kitab-ı Mukaddes'teki, İslam öncesi Peygamberlerin davranışlarından ve öğretilerinden, İslâm hukukunun geçerli bir kaynağı olarak bahsetmişlerdir. Bunda hayret edilecek bir şey yoktur. Zira Kur'an (VI, 90) bu hususta açık ve kesindir, çok sarihdir. Hz. Muhammed'den (s.a.) önce, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. İsa dahil pek çok peygamberin ismi Kur'an'da zikredilmekte ve şöyle buyrulmaktadır: "Onlar Allah'ın hidayet ettiği kimselerdi. Onların yoluna uy." Bu hususta söz söyleyen en eski usulcünün Serahsî olduğuna inanılıyordu. Fakat bizim müellifimiz konuya uzunca bir bölüm tahsis etmiştir. (Bölüm no: 216)